

УДК 159.922.7:316.6

doi: 10.15330/ps.11.1.46-53

Юрій Завацький

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології та соціології
Східноукраїнський національний університет
ім. В. Даля
ORCID 0000-0003-1860-9503
e-mail: zavatski65@gmail.com

Yurii Zavatskyi

Doctor of Psychology, Associate Professor,
Professor of the Department of Psychology and
Sociology
Volodymyr Dahl East-Ukrainian National
University
ORCID 0000-0003-1860-9503
e-mail: zavatski65@gmail.com

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНОЇ
МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗ****SOCIO-PSYCHOLOGICAL SPECIFICITY OF SOCIAL MOBILITY
OF PERSONALITY DURING THE CRISIS**

Анотація. *Мета* дослідження полягає у тому, щоб виявити соціально-психологічну специфіку соціальної мобільності особистості в період криз. **Методи.** У дослідженні застосовано методи спостереження, бесіда, анкетування, стандартизовані та проєктивні методи психодіагностики, за допомогою яких було розкрито соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію досліджуваних та просторові проєкції їх соціальної мобільності; визначено взаємозв'язок соціальної мобільності досліджуваних з показниками компетентності у часі в період криз; виявлено параметри соціальної зрілості респондентів та їх вплив на соціальну мобільність; з'ясовано вплив адаптаційних ресурсів досліджуваних на їх соціальну мобільність в період криз; проведено диференціацію рівнів вираженості соціальної мобільності респондентів в період криз. **Результати.** Виокремлено ресурсні складові соціальної мобільності особистості в період криз за рівнями її вираженості. З'ясовано, що соціальна мобільність взаємопов'язана з процесом суб'єктного становлення особистості і має різні рівні вираженості, які корелюють з ключовими соціально-психологічними характеристиками, які відображені у показниках мотиваційного профілю, смисложиттєвих орієнтаціях, активності, самодетермінації, саморегуляції, саморозвитку, самовдосконалення, стратегіях атрибуції та копінг-стратегіях, рівні суб'єктивного контролю і соціальній адаптивності. Показано, що найбільшою соціальною адаптивністю володіють досліджувані з середнім (конструктивним) рівнем соціальної мобільності, для якої притаманні гармонійний мотиваційний профіль, переважання середнього рівня диференційованості і однорідності професійних уподобань, спрямованість у майбутнє з високим осмисленням життя, активністю конструктивних копінг-стратегій у вигляді самоконтролю, прийняття відповідальності, пошуку соціальної підтримки. Для респондентів з низькою соціальною мобільністю характерне переважання мотивації гомогенного типу, слабка диференційованість професійних уподобань та їх середня однорідність. Орієнтація на сьогодення і процес життя взаємопов'язані з активним використанням копіngu уникнення з вираженою інтернальністю у ситуаціях неспіху. Їх адаптаційний профіль характеризується підвищеною конформністю при знижених показниках лабільності і креативності. Соціально високомобільні досліджувані характеризуються загальною екстернальністю у поєднанні з екстернальністю в області досягнень і в області невдач. Розкрито особливості соціальної мобільності досліджуваних в єдності її статусних, професійних і територіальних (міграційних) проявів. Зіставлення вираженості соціальної мобільності у респондентів з різними типами адаптаційних ресурсів дозволило виявити у них змістовні відмінності за цим параметром психологічної організації.

Ключові слова: особистість, соціальна мобільність, період криз, системно-інтегративний підхід.

Abstract. *Purpose* of the study is to identify the socio-psychological specifics of social mobility of the individual in times of crisis. **Methods.** The study used observation methods, interviews, questionnaires, standardized and projective methods of psychodiagnostics, which revealed the socio-psychological aspects of the life scenario of the subjects and spatial projections of their social mobility; the interrelation of social mobility of the studied with the indicators of competence in time in times of crisis is determined; the parameters of social maturity of respondents and their impact on social mobility were identified; the influence of adaptive resources of the researched on their social mobility in the period of crises is clarified; differentiation of levels of expression of social mobility of respondents in the period of crises is carried out. **Results.** The resource components of social mobility of the person in the period of crises on levels of its expressiveness are allocated. It was found that social mobility is interrelated with the process of subjective personality formation and has different levels of expression that correlate with key socio-psychological characteristics, which are reflected in indicators of motivational profile, meaningful life orientations, activity, self-

determination, self-regulation -strategies, levels of subjective control and social adaptability. It is shown that the subjects with the average (constructive) level of social mobility have the greatest social adaptability, which is characterized by a harmonious motivational profile, predominance of average level of differentiation and homogeneity of professional preferences, future orientation with high meaning acceptance of responsibility, search for social support. Respondents with low social mobility are characterized by a predominance of homogeneous motivation, weak differentiation of professional preferences and their average homogeneity. Focus on the present and the process of life are interrelated with the active use of coping avoidance with pronounced internality in situations of failure. Their adaptive profile is characterized by increased conformity with low rates of lability and creativity. Socially highly mobile subjects are characterized by general externality in combination with externality in the field of achievements and in the field of failures. The peculiarities of social mobility of the studied in the unity of its status, professional and territorial (migration) manifestations are revealed. Comparison of the severity of social mobility in respondents with different types of adaptive resources allowed to identify significant differences in this parameter of psychological organization.

Keywords: *personality, social mobility, crisis period, system-integrative approach.*

Постановка проблеми. У ситуації глобальних перетворень, пов'язаних з політичними та соціально-економічними змінами гостро постає проблема соціальної мобільності особистості. З одного боку, сучасні умови дійсності розширили можливості людини, з іншого, – наявна наразі нестабільність диктує необхідність постійних змін самої особистості відповідно до нових умов її буттєвості, зокрема в період криз. У зв'язку з цим дослідження соціальної мобільності, як психологічного феномену, що має власні детермінанти формування і динаміки, дозволяє акцентувати увагу на соціально-психологічному компоненті означеної проблеми і зробити більш успішним пошук шляхів розвитку соціальної мобільності особистості у мінливому середовищі «конфліктуючих реальностей» (Климов, 2004).

Отже, вивчення соціально-психологічної специфіки соціальної мобільності особистості в період криз є актуальним завданням, яке піднімається в цій статті.

Аналіз останніх досліджень. Констатовано, що у зазначеному контексті досліджуються різні аспекти кризових періодів, пережитих у процесі особистісного й професійного самовизначення, становлення і адаптації людини (Борисюк, 2018). Аналіз стану розробленості проблеми показує також, що мобільність – ключове поняття, яке найбільш точно відображає особливості сучасного етапу розвитку людини і суспільства (Пілецька, 2014). Зокрема, швидко змінюваний технологічний базис визначає необхідність постійного пристосування людини до динамічного соціального та професійного середовища (Ващенко, Завацька, 2016). Відзначається, що наразі затребувані такі якості особистості, як кар'єрна гнучкість, адаптивність, готовність віддаватися роботі, професійна мобільність (Пілецька, 2014).

Вчені (Ковальчук, 2018; Максименко, 2006; Попович, 2015) відзначають, що процеси, які відбуваються у сучасному суспільстві, істотно впливають на життєдіяльність особистості, визначаючи характер її розвитку у специфічно змінюваних умовах: необхідність мобілізації особистісного потенціалу для їх опанування, збереження цілісності, формування самодостатності і соціальної мобільності (Гейко, 2016). У зв'язку з цим, актуальність даного дослідження визначається необхідністю пошуку системного вирішення проблеми соціальної мобільності особистості як з позицій наукової соціально-психологічної парадигми, так і на основі теорії та методології сучасного соціально-психологічного знання. Актуальність запропонованого дослідження обумовлена також специфікою соціальних перетворень, що відбуваються у сучасному суспільстві, необхідністю розробки і впровадження інноваційних підходів у соціально-психологічній практиці, що дозволять реалізувати методи діагностики і корекції показників соціальної мобільності особистості, створити соціально-психологічні умови для оптимізації цього процесу.

Відзначаючи важливість наукового внеску у розуміння феноменології соціальної мобільності, слід зазначити, що вони переважно орієнтувалися на окремі аспекти проблеми і не ставили, зокрема, своїм завданням дослідити соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію особистості та просторові проекції її соціальної мобільності; визначити взаємозв'язок соціальної мобільності особистості з показниками компетентності у часі,

зокрема в період криз; виявити параметри соціальної зрілості й адаптаційних ресурсів особистості та провести диференціацію рівнів вираженості соціальної мобільності особистості в період криз у суб'єктів різних професійно-демографічних сегментів. Разом із тим, відображаючи динамічність позиції особистості у різних сферах людського буття – соціальній, професійній, територіальній та інших, соціальна мобільність здатна, з одного боку, виступити в якості об'єктивної міри її наповненості адаптаційними ресурсами, з іншого боку, скласти основу прогнозу життєвих досягнень та успішності особистості загалом.

Отже, констатовано протиріччя між високою соціальною затребуваністю зростання соціально мобільного адаптаційного ресурсу особистості в умовах сучасного проблемогенного соціуму, з одного боку, і обмеженістю наукового пошуку у дослідженні феномену та побудові концепції соціальної мобільності особистості, зокрема в період криз, – з іншого. Цим визначається необхідність комплексного змістовного аналізу проблеми психології соціальної мобільності особистості в період криз у соціально-психологічному вимірі.

Мета дослідження полягає у тому, щоб виявити соціально-психологічну специфіку соціальної мобільності особистості в період криз. Завдання дослідження полягають у тому, щоб: 1) визначити соціально-психологічні критерії та детермінанти соціальної мобільності особистості в період криз; 2) виокремити ресурсні складові соціальної мобільності особистості в період криз за рівнями її вираженості.

Методи і методика дослідження. Для досягнення мети та розв'язання завдань у дослідженні застосовано методи бесіди, спостереження, інтерв'ювання, анкетування (авторська анкета «Соціальна мобільність особистості в сучасному соціумі» та анкета «Мій професійний вибір» Б. Ясько); психодіагностичні методики: опитувальник діагностики мотиваційної структури особистості (В. Мільман) та методика К. Замфір на визначення співвідношення внутрішньої і зовнішньої видів мотивації; багатофакторний особистісний опитувальник «Самоактуалізаційний тест (САТ)» (Л. Гозман, М. Кроз), «Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)» (Д. Леонтьєв); тести на самооцінку В. Соніна і Дембо-Рубінштейн, адаптовані до предмету дослідження («Я у минулому», «Я у сьогодні», «Я у майбутньому»); опитувальники потреби досягнень (Ю. Орлов), рівня суб'єктивного контролю (РСК) (Дж. Роттер), професійних переваг (Д. Холланд); особистісний опитувальник «Здатність до самоуправління» (Н. Пейсахов), опитувальники соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс, Р. Даймонд) та соціальної адаптивності особистості (О. Посипанов); методики Т. Холмса і Р. Раге, «Індекс життєвого стилю» (Р. Плутчик, Х. Келлерман, Х. Конте), оцінки здатності до емпатії (А. Мехрабян, Н. Епштейн); копінг-тест (Р. Лазарус); проективна методика «Часова децентрація» (Є. Головаха, О. Кронік).

Виклад основних положень. Встановлено, що структуру життєвого шляху особистості та її повсякденних практик можна описати через систему змін положення у просторі, часі і системі соціальних відносин. Швидкість цих змін визначено як індивідуальну соціальну мобільність (Давыдкина, Семенова, 2018). Показано, що предметом дослідження на першому його етапі виступили особливості індивідуальної соціальної мобільності особистості як маркер її соціально-психологічних характеристик (життєвий сценарій, стиль життя, соціально-рольова структура, суб'єктивне благополуччя). Розкрито соціально-психологічні аспекти життєвого сценарію соціально мобільних досліджуваних, стиль життя яких пов'язаний зі збільшенням мобільності за рахунок збільшення кількості точок (місць) самовизначення суб'єкта (вибору життєвого шляху).

Аналіз специфіки часової перспективи і самооцінки досліджуваних із різним рівнем компетентності у часі, визначення мотиваційно-потребнісної сфери особистості при різноспрямованості часової орієнтації, аналіз контурів смисложиттєвих орієнтацій та специфіки локалізації суб'єктивного контролю при орієнтації на сьогодні або децентраціях у минуле / майбутнє, проведений на першому етапі дослідження, дозволив встановити взаємозв'язок компонентів мотиваційно-ціннісної сфери і переживання часу у формі часової орієнтації в період життєвих і професійних криз респондентів. Проведений

порівняльний аналіз емпіричних даних дозволив підтвердити припущення, сформульоване у вигляді емпіричної гіпотези: у періоди професійно-особистісних криз, які змістовно характеризуються як переломні події екзистенціальної етіології, що охоплюють «ядро» особистості у вигляді мотиваційно-ціннісних утворень, переживання часу у конструктах минулого, сьогодення, майбутнього підлягає деструкції у вигляді часової децентрації у минуле або у майбутнє (Тхагалижокова, 2017). Встановлені види часової децентрації і їх мотиваційно-ціннісна обумовленість дозволили розкрити психологічний зміст нормативних та ненормативних криз досліджуваних, як криз актуальної самореалізації та нереалізованості.

Показано, що криза актуальної самореалізації характеризується переважанням децентрації у минуле. Змістовно цей вид кризи обумовлений фрустрованими мотиваційно-ціннісними очікуваннями, що детермінують знижену самооцінку у сьогоденні, компенсується завищеною самооцінкою «Я у минулому». Особистість переживає внутрішній конфлікт, який визначається протиріччям між її спрямованістю, з одного боку, до життєвих досягнень, а з іншого – у прагненні задовольнити, у першу чергу, потреби безпеки, наявності діяльності, результати якої передбачувані, прагматичні. Переживання кризи актуальної самореалізації обумовлює підвищену цінність результативності життя у системі смисложиттєвих орієнтацій, яка володіє більш вираженим впливом на самооцінку особистості.

Встановлено, що при вираженій екстернальності атрибутивного стилю особистість має завищений локус контролю-Я та розглядає зміни зовнішніх обставин як умови подолання кризи, перебудови укладу життя і її ціннісно-смислових регуляторів. Сукупність проаналізованих даних в експериментальній і контрольній групах показала, що децентрація у майбутнє є маркером переживання особистістю кризи нереалізованості. Вона безпосередньо зачіпає мотиваційну сферу особистості і характеризується вираженою мотивацією досягнень, завищеними очікуваннями від майбутнього, заснованими переважно на зовнішніх позитивних мотивах, зокрема, мотиві кар'єрного росту. Виявлено, що переважання внутрішньої і зовнішньої позитивної мотивації, помірна вираженість потреби досягнень свідчить про те, що особистість, яка має часовий центр у сьогоденні, має здатність до організації часу життя, ставиться до часу як до ресурсу особистісного становлення. Ці особистісні утворення позитивно пов'язані з екзистенційними цінностями, що формують гармонійний профіль смисложиттєвих орієнтацій особистості, з урівноваженим атрибутивним стилем – умінням демонструвати позитивні якості як інтеральної, так і екстеральної локалізації суб'єктивного контролю.

Визначено рівень вираженості, ступінь і характер інтегрованості таких елементів психологічної структури соціальної зрілості особистості, що впливають на її соціальну мобільність: психологічні детермінанти суб'єктності у соціальному пізнанні (суб'єктна готовність до соціального пізнання, яка забезпечується суб'єкт-суб'єктивним ставленням досліджуваних до себе та інших (Локус контролю – Я, Локус контролю – Життя, інтернальність в області успіхів і невдач), ціннісними орієнтаціями особистості, її самоприйняттям, пізнавальними потребами; суб'єктна здатність до соціального пізнання, яка забезпечується здатністю до орієнтації у часі, синергії, автономністю, здатністю до аналізу протиріч, прогнозування, цілепокладання та ін., а також розвитком загальної здатності до самоуправління); суб'єктність у соціальному пізнанні, що проявляється у когнітивній компетентності (сформованості елементів системи уявлень про соціальну реальність, осмислення життя, наявності цілей у житті), комунікативній компетентності (контактність, гнучкість поведінки, уявлення про природу людини); когнітивній активності (сформованість системи самоуправління як показника здатності управління суб'єктом своєї пізнавальної активності) та суб'єктивна оцінка соціальної самореалізації (задоволеності процесом і результатом життя, самоповага).

Виявлено структуру адаптаційних ресурсів респондентів, у якій виділені інваріантні (пізнавально-інтелектуальні, вольові, мотиваційно-ціннісні компоненти, соціальна підтримка) і динамічні (здоров'я, матеріальні ресурси, емоції) складові. Апробовано інтег-

ральний показник прояву адаптаційних ресурсів респондентів, що включає оцінку результативності минулого, успішності сьогодення і насиченості планів передбачуваного майбутнього. Проведено диференціацію рівнів прояву адаптаційних ресурсів досліджуваних. До першої групи адаптаційних ресурсів віднесено поєднання пізнавально-інтелектуальних і емоційних компонентів адаптаційних ресурсів, до другої – ціннісно-сміслові компоненти, до третьої – соціально-психологічні компоненти.

Розкрито особливості соціальної мобільності досліджуваних в єдності її статусних, професійних і територіальних (міграційних) проявів. Зіставлення вираженості соціальної мобільності у респондентів з різними типами адаптаційних ресурсів дозволило виявити у них змістовні відмінності за цим параметром психологічної організації. Встановлено, що найбільшою соціальною мобільністю володіють досліджувані з домінантою соціально-психологічних компонентів у структурі їх адаптаційних ресурсів.

Проаналізовано інтегральні характеристики соціальної мобільності як механізму соціально-психологічної адаптації особистості.

На основі кореляційного аналізу, а також багатофункціонального критерію кутового перетворення Фішера встановлено, що середня соціальна мобільність відображається взаємозв'язками соціальної адаптивності за типом підвищеної лабільності з дослідженими психологічними властивостями (всі взаємозв'язки виділені на рівні достовірності $p < 0,05$). Позитивні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної лабільності з високими показниками продуктивної мотивації; спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій у майбутнє; високим осмисленням життя; інтернальністю суб'єктивного контролю; високою активністю копінг-стратегій самоконтролю та прийняття відповідальності; середнім рівнем диференційованості професійних уподобань. Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної лабільності з високими показниками гомогенної мотивації; низькими показниками і активністю копінг-стратегії уникнення; високою однорідністю і високою диференційованістю професійних уподобань; екстернальністю суб'єктивного контролю у ситуаціях неуспіху.

З'ясовано, що для адаптаційного профілю підвищеної конформності, характерного для респондентів з низьким рівнем соціальної мобільності, мають місце кореляції як позитивного, так і негативного типу. Позитивні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної конформності з високими показниками гомогенної мотивації; низькими показниками активності копінг-стратегії позитивної переоцінки; слабкою диференційованістю професійних уподобань; спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій на процес життя; загальною інтернальністю рівня суб'єктивного контролю; високим рівнем осмислення життя. Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем підвищеної конформності з високими показниками гетерогенної мотивації; високою активністю копінг-стратегії уникнення; уявленням про себе як про сильну особистість (високі показники за шкалою «Локус контролю – Я»); спрямованістю смисложиттєвих орієнтацій на процес життя; високим рівнем осмислення життя.

Для адаптаційного профілю, характерного для особистості з високою соціальною мобільністю, мають місце позитивні зв'язки, виділені між адаптаційним профілем високої креативності з високою диференційованістю професійних уподобань; мотивацією гетерогенного типу; високими показниками за шкалою цілей життя і низькими показниками за шкалою осмислення життя; високими показниками активності конфронтаційної копінг-стратегії; загальною екстернальністю локусу контролю. Негативні зв'язки виділені між адаптаційним профілем високої креативності зі слабкою однорідністю професійних уподобань; високою загальною інтернальністю рівня суб'єктивного контролю; високими показниками активності копінг-стратегії дистанціювання.

Виділені кореляційні зв'язки слугували підставою для розробки стратегій консультування та психокорекції в індивідуальній та груповій роботі.

Отже, найбільшою соціальною адаптивністю володіє особистість з середнім (конструктивним) рівнем соціальної мобільності. Це відбивається у таких соціально-

психологічних якостях: гармонійному мотиваційному профілі, переважанні середнього рівня диференційованості і однорідності професійних уподобань, спрямованістю у майбутнє і високим осмисленням життя, активністю конструктивних копінг-стратегій у вигляді самоконтролю, прийняття відповідальності, пошуку соціальної підтримки. Соціально мобільна особистість має виражену інтернальність, а її адаптаційний профіль визначається як підвищено лабільний.

Для особистості з низькою соціальною мобільністю характерне переважання мотивації гомогенного типу, слабка диференційованість професійних уподобань та їх середня однорідність, що ускладнює, зокрема, процес вибору нової професії або роботи. Орієнтація на сьогодні і процес життя взаємопов'язані з активним використанням копінгу уникнення з вираженою інтернальністю у ситуаціях неуспіху. Її адаптаційний профіль характеризується підвищеною конформністю при знижених показниках лабільності і креативності.

Високомобільна особистість характеризується явищем соціальної інфантильності, що відображена у таких психологічних якостях, як загальна екстернальність у поєднанні з екстернальністю в області досягнень і в області невдач. Для неї властиві висока диференційованість професійних уподобань, їх слабка однорідність, переважно гетерогенний мотиваційний профіль, прожектерство при конструюванні життєвих цілей і цінностей, активізація неконструктивних копінг-ресурсів у вигляді конфронтації. Профіль соціальної адаптивності особистості з високою соціальною мобільністю відображає виражену здатність орієнтації у ситуаціях, легкість переживання кризових моментів життя, втрату інтересу до діяльності у стабільних умовах (профіль високої креативності).

Висновки. Проведений аналіз соціально-психологічної специфіки соціальної мобільності особистості в період криз дає змогу прийти до певних результатів, в яких підтверджується гіпотеза дослідження:

1. Виокремлено ресурсні складові соціальної мобільності особистості в період криз за рівнями її вираженості. З'ясовано, що соціальна мобільність взаємопов'язана з процесом суб'єктного становлення особистості і має різні рівні вираженості, які корелюють з ключовими соціально-психологічними характеристиками, які відображені у показниках мотиваційного профілю, смисложиттєвих орієнтаціях, активності, самодетермінації, саморегуляції, саморозвитку, самовдосконалення, стратегіях атрибуції та копінг-стратегіях, рівні суб'єктивного контролю і соціальної адаптивності.

2. Показано, що найбільшою соціальною адаптивністю володіють досліджувані з середнім (конструктивним) рівнем соціальної мобільності, для якої притаманні гармонійний мотиваційний профіль, переважання середнього рівня диференційованості і однорідності професійних уподобань, спрямованість у майбутнє з високим осмисленням життя, активністю конструктивних копінг-стратегій у вигляді самоконтролю, прийняття відповідальності, пошуку соціальної підтримки. Ці респонденти мають виражену інтернальність, а їх адаптаційний профіль визначається як підвищено лабільний (вони добре уявляють, яких результатів мають досягти, зокрема, при зміні професії або місця роботи).

3. Для респондентів з низькою соціальною мобільністю характерне переважання мотивації гомогенного типу, слабка диференційованість професійних уподобань та їх середня однорідність. Орієнтація на сьогодні і процес життя взаємопов'язані з активним використанням копінгу уникнення з вираженою інтернальністю у ситуаціях неуспіху. Їх адаптаційний профіль характеризується підвищеною конформністю при знижених показниках лабільності і креативності.

4. Соціально високомобільні досліджувані характеризуються загальною екстернальністю у поєднанні з екстернальністю в області досягнень і в області невдач. Для них притаманні висока диференційованість професійних уподобань, їх слабка однорідність, переважно гетерогенний мотиваційний профіль, прожектерство при конструюванні життєвих

цілей і цінностей, активізація неконструктивних копінг-ресурсів, зокрема у вигляді конфронтації.

5. Розкрито особливості соціальної мобільності досліджуваних в єдності її статусних, професійних і територіальних (міграційних) проявів. Зіставлення вираженості соціальної мобільності у респондентів з різними типами адаптаційних ресурсів дозволило виявити у них змістовні відмінності за цим параметром психологічної організації. Встановлено, що найбільшою соціальною мобільністю володіють досліджувані з домінантою соціально-психологічних компонентів у структурі їх адаптаційних ресурсів.

6. *Перспективним* напрямом подальших досліджень у контексті запропонованої нами тематики може бути акцентування уваги на вивченні концепту соціальної мобільності особистості на інших етапах онто- та соціогенезу особистості; розробці тренінгових заходів з розвитку соціальної мобільності та протективних життєвих орієнтацій особистості у напрямку конструювання моделі майбутнього в контексті відображення соціальної дійсності; у пошуку шляхів оптимізації процесу розвитку соціальної мобільності особистості на різних етапах її професійного самовизначення та професійного зростання.

1. Борисюк А. С. Особистість в умовах кризи: соціально-психологічний вимір : монографія. Чернівці : Технодрук, 2018. 180 с.

2. Ващенко І. В., Завацька Н. Є. Психологічні технології професійного самозбереження особистості та її соціальної підтримки в епоху суспільних трансформацій. *Розвиток особистості в різних умовах соціалізації* : монографія / за наук. ред. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2016. С. 405–421.

3. Гейко Є. В. Соціально-психологічні особливості корекції полісистемної цілісності особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 6–15.

4. Давыдкина Л. В., Семенова Т. В. Психологические аспекты образа жизни и социальной мобильности. *Научное отражение*. 2018. № 4 (14). С. 32–39.

5. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. М. : АCADEMIA, 2004. 301 с.

6. Ковальчук З. Я. Соціально-психологічний аналіз становлення особистості в умовах сучасних змін. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 2. С. 41–48.

7. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

8. Пілецька Л. С. Психологічні основи професійної мобільності особистості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. К., 2014. 405 с.

9. Попович І. С. Роль соціальної мобільності в саморегуляції поведінки особистості. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка; Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 28. С. 481–490.

10. Тхагалижокова Л. В. Взаимосвязь мотивационно-ценностной сферы и переживания времени в кризисные периоды жизненного и профессионального пути личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Краснодар, 2017. 235 с.

REFERENCES

1. Borysiuk A. S. (2018). Osobystist v umovakh kryzy: sotsialno-psykholohichni vymir [Personality in a crisis: socio-psychological dimension]; monohrafiia. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].

2. Vashchenko I. V., Zavatska N. Ye. (2016). Psykholohichni tekhnolohii profesiinoho samozberezhennia osobystosti ta yii sotsialnoi pidtrymky v epokhu suspilnykh transformatsii [Psychological technologies of professional self-preservation of the individual and his social support in the era of social transformations]. *Rozvytok osobystosti v riznykh umovakh sotsializatsii*: monohrafiia / za nauk. red. L. O. Kalmykovoï, H. O. Khomych. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo», 405–421 [in Ukrainian].

3. Heiko Ye. V. (2016). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti korektsii polisystemnoi tsilisnosti osobystosti [Socio-psychological features of correction of polysystemic integrity of personality] *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 3 (41), 6–15 [in Ukrainian].

4. Davydina L. V., Semenova T. V. (2018). Psikhologicheskie aspekty obraza zhizni i sotsialnoi mobilnosti [Psychological aspects of lifestyle and social mobility]. *Nauchnoe otrazhenie*, 4 (14), 32–39 [in Russian].

5. Klimov E. A. (2004). Psikhologiiia professionalnogo samoopredeleniia [Psychology of professional self-determination]. Moskva: ACADEMIA [in Russian].

6. Kovalchuk Z. Ia. (2018). Sotsialno-psykholohichni analiz stanovlennia osobystosti v umovakh suchasnykh zmin [Socio-psychological analysis of personality formation in the conditions of modern changes]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. V. Dalia. Sievierodonetsk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 3 (47), vol. 2, 41–48 [in Ukrainian].

7. Maksymenko S. D. (2006). Geneza zdiisnennia osobystosti [The genesis of the realization of personality]. Kyiv: Vyd-vo TOV «KMM». 240 s. [in Ukrainian].
8. Piletska L. S. (2014). Psykholohichni osnovy profesiinoi mobilnosti osobystosti [Psychological bases of professional mobility of the person]. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Popovych I. S. (2015). Rol sotsialnoi mobilnosti v samorehuliatcii povedinky osobystosti [The role of social mobility in self-regulation of individual behavior] *Problemy suchasnoi psykholohii: zb. nauk. prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka; In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kamianets-Podilskyi: Aksioma*, iss. 28, 481–490 [in Ukrainian].
10. Tkhalizhokova L. V. (2017). Vzaimosviaz motivatsionno-tsennostnoi sfery i perezhivaniia vremeni v krizisnye periody zhiznennogo i professionalnogo puti lichnosti [The relationship between the motivational-value sphere and the experience of time in crisis periods of the life and professional path of an individual]. *Candidate's thesis*. Krasnodar [in Russian].

Завацький Ю. Соціально-психологічна специфіка соціальної мобільності особистості в період криз. *Психологія особистості*. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. Т. 11. № 1. С. 46–53. DOI: 10.15330/ps.11.1.46-53
